

БИБЛЕЙСКИТЕ ЦИТАТИ В „СЛОВО ЗА ПОКОЙНИЦИТЕ“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Екатерина Стойчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

This article studies the biblical citations in the Book of Gregory Tsamblak – „Sermon for the Deceased“, the function they have had and the way they have been cited. The aim of this study is to define the main preferences of using the biblical citations, the differences between the original biblical texts used by Tsamblak and the quoted sections included in the sermon as well as the purposes of the author for changing the biblical text.

Key words: Gregory Tsamblak; biblical citations; biblical texts; sermon

Проблемите за библейските цитати в старобългарската и изобщо в старите славянски литератури са важни и значими за медиевистичната наука. Тяхното изследване ще ни помогне да видим функцията им в текстовете, а също така самите начини на цитиране и индивидуалното отношение на старобългарските писатели към тях.

Една от основните черти на старата българска литература е нейната тясна обвързаност с религията и наличието на множество библейски цитати, които срещаме в текстовете на средновековните автори. Библейските цитати, от една страна, служат като мерило и начин за идеализация на библейските персонажи, тъй като „Старият и новият завет са били основните и най-възвишени модели за творчество“ (Пикио 1993: 387), а от друга страна, задават специфичния код или тематичния ключ, който насочва читателя и определя типа на творбата. Като основен извор на истината през Средновековието, Библията става опора за достоверност на средновековния писател. Именно затова писателите най-често използват библейските цитати за аргументация на дадено твърдение или идея.

В духа на своето време и подобно на своите съвременници към този принцип се придържа и забележителният български писател и оратор Григорий Цамблак. В една от неговите прекрасни проповеди, включена в единствената по рода си славянска книга със слова само

от един автор – „Книга Григория Цамблака“¹, „Слово за покойниците“ (СП), той разкрива и защитава своите идеи и тези, търсейки потвърждение в Стария и в Новия завет.

Настоящата статия има за предмет на изследване използваните библиейски цитати във второто слово от „Книга Григория Цамблака“ – СП, ролята, която те изпълняват, и начина, по който са включени в текста. Целта на проучването е да бъдат определени основните предпочитания относно библиейските цитати, използвани в словото. Също така в настоящата статия се проследяват промените, които са претърпели цитатите, адаптирани от Цамблак според целите на словото. „Изследването на точността на цитирането може да даде много интересни резултати с оглед разкриването на творческия процес при средновековния писател“ (Станчев 1982: 72). Не на последно място ще бъдат разгледани и целите, които си е поставил Григорий Цамблак при промяната на библиейския метатекст.

В СП има около 90 библиейски цитати. По-голямата част от тях са от Новия завет. Прави впечатление, че в проповедта си авторът засъдържа повече цитати от Новия завет. Като се разглежда структурата на текста на СП, може да се разбере функцията, която изпълняват използваните библиейски цитати. Според Кр. Станчев (Станчев 1982: 68) „в богословската и екзегетична литература библиейските цитати са пряко свързани с публицистичната реч на автора и са директно насочени към разкриване на религиозно-митологичната интерпретация на нещата и явленията“. Важен момент от изследването на СП е да се проследят различията между оригиналните библиейски текстове, използвани от Григорий Цамблак, и цитираните откъси в авторския текст на словото, както и целите при промяната на основния цитиран текст. При по-внимателно проследяване на използваните библиейски цитати в СП ще забележим, че една голяма част от тях са подложени на различно по размер редуциране. Например:

Давай дял на седем души, и дори на осем (Екл 11: 2) (защото не знаеш каква неволя ще бъде на земята);

споменът за праведника ще пребъде благословен (Прит 10: 7) (споменът за праведника ще пребъде благословен, а името на нечестивците ще бъде омразно);

¹ Използвам случая да благодаря на колежата М. Спасова, която ми даде възможност да работя с текста на СП от нейното издание, намиращо се в процес на предпечатна подготовка.

Агнецът, който взима върху Си греха на света (Йо 1: 29) (На другия ден Иоан вижда Исуса, че отива към него, и казва: ето Агнецът Божий, Който взима върху Си греха на света);

стойте, като си препашете кръста (Еф 6: 14) (И тъй, стойте, като си препашете кръста с истина и се облечете в бронята на правдата).

Изменението на библейския текст се състои в съзнателно съкращаване или преправяне на ненужни за аргументацията части. Такова свободно отношение към цитатите служи за задържане на вниманието на слушателя върху основната идея на словото. В СП Григорий Цамблак засяга различни страни от живота на съвременното му общество. Проповедникът говори за преходността на човешката слава и суета, за богатство и бедност, за трудностите на различните професионални поприща, за брака и семейните отношения и др. Показвайки правилното поведение според християнското учение, авторът порицава съгрешаващите, призовавайки ги към промяна, за да заслужат спокойствие след смъртта.

Три са начините на въвеждане на цитата в средновековния текст: „1. Пряко позоваване на съответната библейска книга; 2. Позоваване на библейските книги изобщо; 3. Без указание за цитиране²“ (Станчев 1982: 72). Ето някои цитати от СП, които се отнасят към първия начин на цитиране:

споменът за праведника ще пребъде благословен, учи Соломон (Прит 10:7);

безгрижно да заспим, според Соломон (по Пс 4: 9);

И това ни учи премъдрият Соломон, казвайки: Давай дял на седем души, и дори на осем (Екл 11: 2);

Затова праведният Йов, всяка сутрин като станеше, принасяше жертва за чедата си, казвайки: *кой знае, може би през тази нощ синовете и дъщерите ми похулиха Господа* (по Йов 1: 4–5);

Чуй и премъдрият Исая, вещаещ открито какво сме ние: *Всяка плът е трева, и всичката ѝ красота е като полско цвете* (Ис 40: 6);

... милостивият Йов, говорещ: *за всеки човек се отваряше моята врата* (по Йов 31: 32);

Ами Павел, учителят на Евангелието? На всички апостоли страданието в едно като събра, *зрелище бяхме – рече – и за ангели, и за човеци* (по Евр 10: 33).

Посочването на конкретния извор води до най-голяма тежест на цитата. Позовавайки се конкретно на думите на библейския персонаж

² К. Станчев. Поетика на старобългарската литература. С, 1982, с. 72.

и посочвайки го, Цамблак достига най-високо потвърждение за достоверността на словото си.

Към втория начин на въвеждане на цитата можем да причислим следните цитати:

...пророкът, казвайки: **Блажени са тези, които Ти си избрал и приближил** (по Пс 64: 5);

Всичко за него внезапно привидение се оказва, и славата заприличва на сън, както сполучливо бе речено от пророка, че **на вехнещо цвете е подобна човешката слава** (по Ис 40: 7);

осъждението на Владиката пронизваше душата: **пръст си и в пръст ще се върнеш** (Бит 3: 19);

пророкът говори: **А мене е добре да се приближавам към Бога. На Господа Бога възложих упованието си** (Пс 72: 28);

...когото Бог нарече Князът на тази земя (Йо 12: 31, 14: 30, 16: 11);

Защото е казано: **Господ, Бог твой, е Господ един** (по Втор 6: 4);

И рече: **Не всяка плът е все еднаква плът** (1 Кор 15: 39);

Своя живот Лазар преведе през тесните врата и по пътя на скръбта, които, според Евангелието, водят към вечния живот (по Мт 7: 14);

И ще бъдат двамата – казва писанието – **една плът** (1 Кор: 16).

„Позоваването на библейските книги изобщо“ насочва слушателите към библейския текст, без да е нужно посочване на конкретното им място. При отличното познаване на базовия текст от автор и слушатели самото насочване чрез общото указание е било достатъчна подкрепа на авторовите слова.

Цитати без указание за цитиране също се срещат в разглежданото слово:

Всички нас друг свят ни очаква, друго жителство, **земята на кротките** (по Пс 36: 11), в която и аз бързам от странстването да се избавя;

И се замислям: краят е **при вратата** (по Мт 24: 33);

И не сатаната ще бъде антихристът, а човек, **по действие на сатаната** (2 Сол 2: 9);

Щом като се случи това, следваше всячески и Този, Който премахна смъртта на другите, Себе Си най-напред да възкреси и наставник да бъде на другите при възкресението, на **ония, които са умрели в Христа** (1 Кор 15: 14).

В началото на словото Цамблак обосновава причината за произнасяне на проповедта като „помен за починалите във вяра“. Той подкрепя тезата си с библейски цитати, според които праведните заслужават да бъдат почетени. В случая Григорий Цамблак използва свобод-

но и творчески заетите библейски цитати, като ги подчинява на своята идея. Този подход може да се види от следните примери. В Библията текстът е: *споменът за праведника ще пребъде благословен, а името на нечестивците ще бъде омразно* (Прит 10: 7), а в СП срещаме *споменът за праведника ще пребъде благословен, или Блажен е оня, който Ти си избрал и приближил да живее в Твоите двори; Ще се наситим с богатата на Твоя дом, на светия Твой храм* (по Пс 64: 5), а в СП е *Блажени са тези, които Ти си избрал и приближил*.

Според Кр. Станчев (Станчев 1982: 72) „са възможни (налични в текстовете) три вида авторово отношение към библейския цитат: 1) точно дословно цитиране, като се използва библейският текст; 2) цитиране по памет, което обикновено е неточно в детайлите; 3) перифразиране на даден библейски пасаж“. В Цамблаковото слово най-често се срещат вторият и най-вече третият тип авторово отношение към библейския текст.

Ето как призовава слушателите си към праведност: *споменът за праведника ще пребъде благословен, Нека се уповаваме на Господа, Който казва: Дерзайте, Аз победих света* (Йо 16: 33) (четем в словото), а в пълния си вид библейският текст изглежда по следния начин: *споменът за праведника ще пребъде благословен, а името на нечестивците ще бъде омразно* (Прит 10: 7). С този цитат авторът внушава на слушателите библейското схващане за праведност. Би могло да се твърди, че целта на съкращаването на оригиналния цитат е да се избегне утежняването на словото с всеизвестни на слушателите факти. При високата степен на овладяност на библейския текст от неговата аудитория е било достатъчно да се цитира само началото, за да се даде препратка на слушателите към целия библейски пасаж. Вторият цитат в пълния си вид изглежда по следния начин: *Това ви казах, за да имате в Мене мир. В света скърби ще имате; но дерзайте: Аз победих света* (Йо 16: 33). В неговата съкратена форма би могло да се види едно съкращаване спрямо оригиналния библейски текст с цел полесното възприемане от слушателя. В следващата част на СП авторът призовава слушателите към действия приживе, за да заслужат спокойствие след смъртта. Като добър оратор Цамблак не подценява емоционалното въздействие на словото върху слушателите. С цел да постигне по-силно влияние върху тях проповедникът променя някои от цитатите. Точно такъв е случаят със следния цитат: *безгрижно да заспим* (по Пс 4: 9), който в оригиналния си вариант в библейския текст е: *спокойно си лягам и спя, защото Ти, Господи, ми даваш да живея в безопасност* (Пс 4: 9). Авторът използва само първата част,

която му служи в конкретния момент като силна аргументация. Той променя единственото число с множествено, приобщавайки по този начин себе си и слушателите към общата цел.

Говорейки за човешката суета и слава, Григорий Цамблак разкрива на своите слушатели „нетрайността на човешкото благоденствие“, като подкрепя думите си с цитат от пророк Исаия: ***Тревата изсъхва, цветето увяхва, щом духне върху него духане от Господа: тъй и народът е трева*** (Ис 40: 7). Текстът в словото е променен по следния начин: ***на вехнещо цвете е подобна човешката слава*** (по Ис 40: 7), като е преработен с оглед на целта на автора и доказва неговите предходни твърдения. Тук отново срещаме перифразиране на библейския пасаж.

Ораторските умения на проповедника Григорий Цамблак се доказват от посочените примери. Цитатите, които привежда в подкрепа на своите доводи, са умело подбрани и съобразени с целите на словото. Григорий Цамблак внася промени в цитатите и ги приспособява към проблемите, разглеждани в творбата. Авторът умело преплита в словото си библейския метатекст с текста на проповедта, постигайки по този начин силно въздействие и достоверност. Такова преплитане се наблюдава на няколко места в СП. Едно от тях е следният откъс: ***Пиещият благовонни вина от златни чаши милост молеше да получи от оня, когото скитащите кучета облизваха, зовейки: отче Аврааме, смили се над мене и прати Лазаря да намокри края на пръста си във вода и да ми разхлади езика, защото се мъча в тоя пламък*** (Лк 16: 24). Но не получи просеното, защото Патриархът му отговори: ***Чедо*** (така той нарече отче този, комуто не беше син по дела, затова и него Авраам чедо нарича – на всеобщото милосърдие с името!), ***чедо, спомни си, че ти получи вече доброто си приживе, а Лазар – злото: сега пък той тук се утешава, а ти се мъчиш*** (Лк 16: 25). Видя ли Авраам, чужденеца и скиталеца на земята, как днес управлява в рая? Разбра ли как и по време на самото мъчение посрами богатия, като рече: ***спомни си, че ти получи вече доброто си приживе***. Като духовен учител Григорий Цамблак предупреждава своите слушатели за опасността от появата на антихриста, използвайки редица цитати от Новия и Стария завет. Тази част от словото той започва с цитати, при които наблюдаваме точно и дословно цитиране от евангелието на Матей: ***Пазете се да не ви прельсти някой; защото мнозина ще дойдат в Мое име, говорейки: аз съм Христос; и ще прельстят мнозина*** (Мт 24: 4–5);

кога видите да стои на свето място „мерзостта на запустението“, за която е казано чрез пророк Даниила (който чете, нека разбира) (Мт 24: 15). Тогава, ако някой ви каже: ето, тук е Христос, или там е – не вярвайте (Мт 24: 23).

Също от апостол Павел: *докле първом не дойде отстъпление-то и се не открие човекът на греха, синът на погибелта, който се противи и се превъзнася над всичко, що се нарича Бог, или свети-ня, за да седне като бог в Божия храм, показвайки себе си, че е бог (2 Сол 2: 3–4).*

По-нататък в СП следва старозаветен цитат от пророк Даниил: *след това ще се издигне друг (Дан 7: 24), който ще надмине по злини всички предишни. Не рече „само десетте“, а всички предишни; и ще унищожи трима царе (Дан 7: 24) – явно, че трима от тези десет ще унищожи. И против Всевишния ще произнася думи (Дан 7: 24), последван от новозаветния: противи се и се превъзнася над всичко, що се нарича Бог, или свети-ня, за да седне като бог в Божия храм, показвайки себе си, че е бог (2 Сол 2: 4). След това авторът отново включва цитат от Стария завет: Него Господ ще убие с диханието на устните Си (Ис 11: 4) и отново два новозаветни: *задето не са приели любовта на истината за свое спасение (2 Сол 2: 10). ... той, чието явяване, по действие на сатаната, е с всяка сила и с поличби и лъжливи чудеса, и с всяко неправомерно прелъстяване ония, които загиват (2 Сол 2: 9–10).* Посоченият пасаж доказва уменията на автора да аргументира тезите си, вплитайки в речта си старозаветни и новозаветни откъси, без това да натоварва и утежнява словото „не да изкаже свое мнение, а да наложи истинната гледна точка, представена от свещения текст“ (Станчев 1982: 68).*

Авторът завършва СП отново с цитат, в който наблюдаваме перифраза. В библейския текст: *...защото гладен бях, и Ми дадохте да ям; жаден бях, и Ме напоихте; странник бях, и Ме прибрахте; гол бях, и Ме облякохте; болен бях, и Ме посетихте; в тъмница бях, и Ме сподобихте (Мт 25:35–36), а у Григорий Цамблак: Тази ръка, гладен като бях, нахрани Ме; жаден – напои Ме; гол – облече Ме; раните Ми превърза, когато болен бях; в тъмница – послужи Ми; странник – много пъти ме приюти и се погрижи за мен. Ето, и аз награда давам – наследството на Моето царство, защото Мен, отхвърления от другите, тя много Ме възлюби (по Мт 25: 35–36).* Тук отново се наблюдава подчиняване на библейския текст на нуждите на словото. Във финалната част авторът засяга въпроса за Страшния съд, като отправя лично послание за праведност, насочено към всеки от слушателите му.

Приведените дотук примери на използваните библейски цитати в СП позволяват да се направи изводът, че Григорий Цамблак не цитира буквално и не подчинява своя текст на цитатите, а постъпва точно обратното – заетото се вплита в неговата реч и по този начин следва целите на проповедта. Чрез подбора на конкретния библейски текст и чрез промените, които въвежда в използваните цитати, авторът превръща речта си по-убедителна и аргументирана и по-въздействаща. С помощта на цитатите Цамблак постига главната задача на своята проповед – да посочи модел на следване и в същото време да посъветва християните какво поведение трябва да имат, за да достигнат идеала на духовното съвършенство. СП представя Григорий Цамблак като един от забележителните проповедници в историята на литературите на православното славянство през XIV–XV век.

ЛИТЕРАТУРА

- Пикио 1993:** Пикио Р. Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство. // *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. С., 1993.
- Станчев 1982:** Станчев К. *Поетика на старобългарската литература*. С. 1982.